

A MŰEMLEKVÉDELEM KEZDETEI TÖRÖKORSZÁG TERÜLETÉN

KOVÁCS MÁTÉ GERGŐ

BME Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék, Budapest

Absztrakt

Törökország területén az intézményesített keretek közt végzett, szervezett műemlékvédelem kezdete a 20. század első felére, egészen pontosan a késő-oszmán korra és az 1923. évben kikiáltott köztársaság korai szakaszára nyúlik vissza. Azonban török és oszmán földön az épített örökség védelmének egészen korai időszakig visszamenő hagyományai vannak, intézményrendszere és története folytonosságot mutat az oszmán építészettörténet hagyományos szerveződésével. Jelen tanulmány célja felvázolni a Késő-Oszmán Birodalom, és a Török Köztársaság korai éveiben a törökországi szervezett műemlékvédelem kezdeteinek történetét. Egyúttal elemzi a történelmi vakufok a műemlékvédelem intézményrendszerében elfoglalt helyét az említett korszakban, illetve napjainkban.

Kulcsszavak

műemlékvédelem · Törökország · Oszmán Birodalom · küllije · vakuf

Az emberiség csoportos együttélésének egyik legkorábbi, koncentrált építészeti lenyomatai az Anatóliai-félsziget keleti területén, illetve az ezzel határos folyamköz vidékén figyelhetők meg. Az egyik legrégebbi és 1995-től kezdve folyamatos feltárás alatt álló megalitikus szentélykörzet, Göbekli Tepe, a délkelet-anatóliai Sanliurfa közelében található,¹ a proto-neolitikum és neolitikum határán, Kr.e. 7. évezred utolsó harmadában virágkorát élő Csatal Hüyük szintén Délkelet-Anatóliában fekszik.² Anatólia adott otthont a folyamköz páratlan építészeti fejlődésének hatását magán viselő heptita építészetnek.³ Da ugyancsak Anatóliából származik a jelenlegi tudásunk szerinti legkorábbi görög lakóház és városerdőtű kő ciklopfalazat is – méghozzá az Égei-tenger partvidékén lévő Ósmyrnából, napjaink Izmirjének szomszédságából.⁴ A kisázsiai acháj és jón építészeti, az Aranyszarv-öböl mellett letelepedő megaraiak, a közeli bythiniaiak építészeti fontosságát nem szükséges kiemelni – Epheszosz, Pergamon, valamint Hieropolisz építészeti öröksége és bemutatása egyedülálló. A Római Birodalom keleti provinciái, valamint a Keletrómai Birodalom központi területe szintén Anatóliában feküdt, és bár Diocletianus császár itt emelt fővárosa, Nikomédia (ma Izmit)⁵ építészeti nyomai nagyrészt eltűntek, azonban Konstantinápoly, illetve Bizánc emlékei a mai napig sok esetben szinte sértetlenül állnak. Akárcsak az első keresztény építmények – legyenek azok a korai kereszténység, vagy

1 Göbekli Tepe nagyjából. Kr.e. 10-9. évezredtől a Kr.e. 8. évezredig lakott volt. Lakói az eredetileg nyitott, 2-3 m magas, 10-30 m átmérőjű körben felállított kőtömbökből később szárazon rakott kőfalakkal alakítottak ki zárt tereket, melynek belső terét öntött gipszkőpor habarccsal burkolták. Jellemző megállapítás, hogy először épültek a szakrális építmények, ezt követően pedig lakóhelyek, melyeket kezdetben csak időszakonként laktak. Ld. Istvánfi, Gyula: *Az építészeti kezdetei*. TERC, Budapest 2010. 40.

2 Csatal Hüyük organikusan nőtt halmaztelepülés, mely napon szárított agyagtégelből, vagy kézben formált, képlékeny agyag-gombócokkal rakott házai szorosan egymás mellé épültek. Építészeti érződik a természethez közel álló ember hitvilága – mely megjelenik „egymásból nőtt” épületein és a díszítő ornamentikán. Ld. Szentkirályi, Zoltán: *Az építészeti világtörténete*. TERC, Budapest 2004. 19.

3 Érdekes módon a heptita építészeti jegyeit az oszmán politikával és ezáltal kultúrával is gyökeresen szakítani szándékozó Török Köztársaság korai szakasza igyekezett feléleszteni. Mindezen szándék Musztafa Kemál Atatürk (Hattusashoz közeli) ankarai mauzóleuma, az Antikabir (1944-1953, építész: Emin Onat és Orhan Arda) építészeti együttesén is megmutatkozik.

4 Hajnóczy, Gyula: *Az építészeti története - Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák. Ókor II. Klasszikus kultúrák*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991. 42.

5 Bővebben lásd: Rabb, Péter – Kovács, Máté Gergő: *Az elfeledett főváros. Architectura Hungariae* Vol. 13. (2014) No. 1. 5-14.; Çalik-Ross, Ayşe: *Antik İzmit Nikomedia*. Delta, Isztambul 2007.

a virágzó Bizánci kultúra termékei. Mindezen gazdag építészeti hagyománnyal rendelkező területre érkeztek a szeldzsukok, a Rúmi Szeldzsuk Birodalom határán pedig az Oszmán Birodalom is ezen közegben csírázott. A perzsa és belső-ázsiai építészeti kultúrát is felvonultató Oszmán Birodalom gazdag építészeti öröksége ezen táptalajon fogant és alkotott a 14. századtól kezdve egyedülállót. Mindezek következtében nem meglepő, hogy Törökország építészeti vizsgálata során az épített örökség védelme fontos szempont. Jelen tanulmány a törökországi örökségvédelem történeti folytonosságát, és az intézményesített műemlékvédelem 19.-20. század fordulójára eső kezdeti szakaszát elemzi és vázolja fel.

ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG VÉDELME A KLASSZIKUS OSMÁN ÉPÍTÉSZETBEN

A megelőző korok építészeti értékeinek védelmének igénye a klasszikus oszmán építészettörténetben is jelen volt. Némely pusztulás mellett jellemző volt a korábbi emlékek apró vagy jelentősebb átalakítással történő folyamatos használata, mindez azonban sok esetben együtt járt annak részben vagy egészben történő védelmével is. Ezen jelenség egyik legjellegzetesebb példája az Aja Szófia (Hagia Sophia) esete.

Jusztinianosz (483-565) bizánci császár korában, két építész és matematikus: Trallészi Anthémiosz és Milétoszi Izidórosz mérnöki bravúrájának köszönhetően épült. Építését követő évektől kezdve azonban -a funkcionális, liturgikus változások következtében végzett átalakítások mellett- folyamatos, különböző nagyságrendű helyreállítási munkák helyszíne volt. Ezen munkálatok nagy része a területen gyakori földrengések keltette igénybevételek miatt vált szükségessé. Az építést követő évektől kezdve (először 553-557) folyamatosan jelentkezett károsodás. I.sz. 558-ban pedig a kupola teljes helyreállítása vált szükségessé.⁶

Konstantinápoly 1453. évi oszmán hódítása során az uralkodó, II. Hódító (Fatih) Mehmed az épületet tisztelettel csodálta, sebesen dzsámivá alakíttatta, és a pénteki nagy imát, valamint az ima során az uralkodó nevét magába foglaló *hutbét* itt mondatta el. Mehmed a templom belsejét borító, egyszerre fényvisszaverő, egyben az isteni fényt szimbolizáló, üvegezett

6 Diker, Hasan Firat: *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar. Doktora Tezi. [Az Aja Szófián végzett helyreállítások az iratok tükrében. Doktori disszertáció.] Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem, Isztambul 2010. 26.*

aranymozaik burkolatot bevakoltatta. A templomot későbbiekben a klasszikus oszmán építészet is határozó alapjául, mintájául vette – érdemes a klasszikus oszmán hierarchikus kupolaegyüttessel fedett uralkodói dzsámijait megfigyelni.

Ezt követően szinte valamennyi oszmán uralkodó kisebb-nagyobb mértékben hozzájárult az épülethez.⁷ A legnagyobb mértékű beavatkozások azonban több uralkodó regnálása alatt a klasszikus kor birodalmi főépítésze Szinánhoz köthető 1576-tól kezdődően, illetve a kései kor uralkodójához, I. Abdülmedzsidhez (1839-61), 1847 és 51 közt.

Szinán, a klasszikus oszmán építészet mestere⁸ 1573-tól kezdődően végzett munkálatai kiemelkedően fontosak az épület tartószerkezete szempontjából, ugyanis támpillérekkel támasztotta meg az Aja Szófia külső falait – mely megkülönböztethetően, de az épület egészéhez apró és jól illeszkedő módon támasztotta meg és védte a templomot – így vészelve át szinte sértetlenül több mint ezer évet a földrengések sújtotta birodalmi fővárosban. A belső térben is számos felújítást végzett, mely főként a gazdag márványburkolatot érintette.⁹

A következő nagyszabású felújítás a késő-oszmán időszakhoz köthető, amikor az úgynevezett Tanzimat-korszak alatt a birodalom elindult az alkotmányos monarchiák útján. A fényűző, oszmán barokknak

nevezett stílusban épült Dolmabahce palotát is építtető Abdülmedzsid szultán (1839-51) idejében nagyszabású kutatás kezdődött a Hagia Sophia épületén. A szultán parancsára 1847-51 közt a konstantinápolyi perzsa és orosz követségi épületeket tervező svájci Gaspare T. Fossati bízta meg 1849. február 25-én kelt rendeletében az épület helyreállítási munkálataival. Gaspare-hez idővel testvére, Giuseppe is csatlakozott. Az épületen végzett nagyszabású kutatási és helyreállítási munkálatok megvalósítására – mely folyamat eredményeként a több évszázados vakolatréteg alól kiszabadulhatott a pazar bizánci mozaikburkolat, a kupola szerkezeti erősítése és burkolatának cseréje is megtörtént.¹⁰

A Fossati-testvérek épületfelmérési és épületrekonstrukciós munkálataikon kívül új uralkodói karzat tervezésére is megbízást kaptak, mely tulajdonképp az Oszmán Birodalom területén zajló historista építésmód stílusban tervezésének szép példája. Az új uralkodói karzat, melynek építéséhez felhasználták a régi erkély ablakának részét, valamint lépcsőit, márványoszlopon nyugvó hatszög alaprajzú imatérből, és a hozzá vezető, három karcsú márványoszlopon fekvő folyosóból áll. Az imatér és a folyosó oldalán is, oszmán-török motívumokkal kevert bizánci ornamentikát felhasználó, a Fossati-testvérek megnevezése szerint „saf grek”, vagyis „tisztá görög” stílusban készült áttört, stilizált növényi (mimóza, tulipán, rózsavirág és levelei), valamint csillagmotívummal díszített panelekből álló korlát áll.

A nagyszabású munkálatok reprezentációjának céljából az uralkodó pompázatos metszeteket tartalmazó albumot adott ki.¹¹ Az album előszavában vázlatosan olvashatók a helyreállítási munkálatok leírásai. A pazar metszetek pedig mind a helyreállított épületbelső (1. ábra – a metszeten, az apszis bal oldalán látható a fent leírt, stílusban tervezett uralkodói karzat), mind pedig az épületet és közvetlen környezetét bemutatják.

7 A ránk maradt írott forrásokat vizsgálva sorra vehető II. Bajezid (1481-1512), II. Szelim (1566-1574), III. Murád (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mahmut (1623-1640), II. Mahmut (1808-1839) és I. Abdülmedzsid (1839-61) építkezései. Míg a legtöbb uralkodó kisebb állagvédő munkálatokat rendelt el, a munkálatok a funkcionális és az iszlám által előírt változtatásokat is érintette. Az eredetileg fából készült minaret téglából és kőből lett újjáépítve, déli szomszédságába uralkodói türbék létesültek, rituális mosakodó és kútház került mellé, illetve iskola és szegénykonyha épült szomszédságába. Diker, 44.

8 Szinán 1489-90 körül, a leginkább elfogadott nézet szerint albán, szerb, vagy anatóliai görög családban született, később azonban a klasszikus oszmán építészet legismertebb és legtermékenyebb alkotójává vált. A nevéhez köthető mintegy 118 dzsámi közt említhetjük az isztambuli Szulejmán dzsámit, vagy a Herceg dzsámit, épp úgy mint az edirnei Szelimijét. Emellett 12 hidat, 31 karavánszerájt, 48 fürdőt, számos mecsetet és kisebb épületet is neki tulajdonítanak. Épp ezért joggal kötődik Szinánhoz a klasszikus oszmán építészet aranykora, illetve a klasszikus, centrális, kupolával fedett dzsámitípus tökélyre fejlesztése, mely a későbbi idők számára mintaadóvá vált. Részletesen: Egli, Ernst: *Sinan. Osmanlı Altın Çağının Mimarı. [Szinán. Az oszmán aranykor építésze.]* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009., Necipoğlu, Gülru: *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire.* Princeton University Press, Princeton 2005., Kuban, Doğan: *Ottoman Architecture. Antique Collectors' Club, Woodbridge 2010.*; Rabb, Péter: "We are all servants here!" *Mimar Sinan – Architect of the Ottoman Empire. Periodica Polytechnica Architecture* Vol. 44. (2013) No. 1. 17-37.

9 Diker, 50.

10 Ezen munkálatokhoz hasonló léptékű volt a 2006-2008 közötti burkolatcsere. Diker, 78.

11 Fossati, Gaspard: *Aya Sofia Constantinople, As recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid. [Aja Szófia, Konstantinápoly, miként az az utóbbi időben restaurálásra került Ófelsége Abdülmedzsid Szultán rendelete által.]* P. & C. Colhaghi, London 1852. Az eredeti album az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtárában található. Az album felkutatásáért köszönet illeti Kollár Tamásné. Egyúttal köszönöm Fehér Krisztinának az album francia nyelvű szövegében való eligazodásában nyújtott segítségét.

01 Az Aja Szófia főhajójának átnézeti rajza, mely közvetlen a Gaspard Fossati által vezetett műemlékvédelmi munkálatokat követően készült (1952).

Mindez egy merőben új korszak kezdete – amikor is a historizmus gondolatiságában a világon sok helyütt figyelem fordul a történeti művészeti produktum szisztematikus – pozitivisták kutatása és védelme iránt. Mielőtt azonban a 19.-20. század fordulójára érünk, vizsgáljuk meg a klasszikus oszmán építészettörténet fontos fogalmát, a kegyes alapítványok, vagyis vakufok intézményét. (1. ábra)

VAKUFOK ÉS JELENLEGI KEZELÉSÜK

A vakufok, vagyis kegyes alapítványok intézménye ugyanis az anatóliai félsziget oszmán történetét megelőzően a Római Szeldzsuk Birodalomra is jellemző volt, az oszmánok 13. századi színre lépését követően pedig folyamatosan meghatározta a birodalom épületállományának jeletős részének keletkezését. Jogfolytonossága pedig a köztársaság kikiáltását követően is -változó szabályrendszer szabta keretek közt ugyan-, de fennmaradt. Miután a vakufok nem csupán az épületek létrehozását eredményezték, de kezelését, fenntartását is – így tulajdonképp a szervezett műemlékvédelem intézményi előzményének is nevezhető.

Míg a 13. század során I. Oszmán a Bizánci és Római Szeldzsuk Birodalom határán lévő apró bégség uralkodója volt, addig az 1512-1520 közt uralkodó I. Szelim szultán már Kisázsia, a Balkán-félszigetet, és a Mediterráneum keleti medencéjét magába foglaló roppant birodalmat igazgatott. A robbanásszerű terjeszkedés következtében heterogén népességgel rendelkező Oszmán Birodalom területén az etnikai helyett a vallási (muszlim-vagy nem muszlim) és társadalmi tagozódás (aszkeri, vagyis állami hivatalnok és katona és rája, tehát köznép) volt a döntő, jellemzője pedig az uralkodóhoz való feltétel nélküli hűség, mely lakosai vagyona felett is rendelkezett. Azonban a kegyes alapítvány, vagyis vakuf létrehozása során az alapítólevélben rögzítésre kerülhet az intézményt kezelő neve, így az alapító kikötheti, hogy az kizárólag utódai kezelhessék. Ezért az Oszmán Birodalomban a szultán, illetve családtagjai által alapított vakufok mellett számos magánalapítású komplexumot hoztak létre magas rangú személyek.¹² A vakufok kezelésében működő épületegyüttesek, vagyis küllijék¹³

12 Reha Günay közlése alapján az alapítók közt magas rangú hölgyek (szultán édesanyja – válíde szultána, háremhölgyek, illetve a birodalmi elit feleségei) voltak, a vakufok mintegy 1/3-át hölgyek alapították. Günay, Reha: *The Architect and his Works*. Yem, Isztambul 2016. 10.

13 A küllije a történeti oszmán építészetben egy zárt, általában kerítéssel körbevett, a település vagy településrész központjában

alapításának pedig számos előnye volt: egyrészt a vagyon befektetése és a kezelés által az öröklés biztosítása, másrészt a társadalmi megbecsülés növelése, az iszlám vagyoni segítséget hirdető előírásának kielégítése. Az épületegyüttesben helyet kaphat imahely, fürdő, szegénykonyha, türbe, vagyis síremlék és medresze, vagyis iskola. Alapvetően szakrális komplexumról beszélünk, azonban az iszlám vallás sajátosságainak megfelelően minden elemének van szociális és közéleti szerepe is. A fürdő mellett, hogy kiszolgálja az iszlám által előírt kötelező tisztálkodás igényét, egyúttal közéleti hely és hasznos bevételi forrást jelent a küllijét működtető alapítvány számára. A szegénykonyha létesítésének alapja szintén vallási, ugyanis az iszlám öt alappillérenek egyike a zakát, vagyis a muszlimok számára kötelező alamizna, melynek fontossága a Koránban is olvasható; szociális fontossága azonban egyértelmű.

elhelyezkedő intézménykomplexum. Jelentése: különböző funkciókat ellátó épületek összessége. A küllije ugyanis nyilvános, bárki számára látogatható, a benne lévő intézmények a köznép számára szabadon használható alapvető szakrális és szociális funkciókat tartalmaz. Lehetnek uralkodói, vagy magán alapításúak, ugyanis az Oszmán Birodalomban a szultáni alapítású küllijék mellett számos magánalapítású komplexumot hoztak létre magas rangú személyek. A küllije alapításának célja kettős: egyrészt a vagyon befektetése és a kezelés által az öröklés biztosítása. Másrészt a társadalmi megbecsülés növelése, hiszen a komplexumban a köznép számára hasznos funkciók kerültek. Az épületegyüttesben helyet kaphat imahely, fürdő, szegénykonyha, türbe, medresze.

Formai szempontból vizsgálva az imahelyeknél a körülzárt külső tér, többnyire központi kúttal (şadırván) szakrális szempontból a rituális mosakodás helyszíne, innen a belső térbe lépve pedig következik a lényegi funkció, az imahely. De a külső tér profán funkciója a találkozás – közéleti fórum, a belső tér pedig az oktatás, meditatív pihenés. Fontos megjegyezni ugyanis, hogy habár a dzsámik nagyszabású épületek, de emberközeli léptékű részletekkel rendelkeznek (apró lehatárolt térrészek, viszonylag kis méretű nyílászárók), így a belépő a nagyméretű központi térből szinte otthonos, kis léptékű mellékterekbe is elvonulhat. A fürdők esetében a centrális térsor első eleme ugyancsak a találkozás-beszélgetés-átöltözés helyszíne, míg a további termek a vallási szempontból előírt tisztálkodásé, melynek azonban profán higiéniai és kereskedelmi funkciója (bevételi forrás a komplexum számára) is egyértelmű. A medreszék, vagyis oktatási épület általában egy központi udvar köré szervezett centrális térsorból állnak, lehetővé téve a tömeges oktatást és diskurzust, valamint az elmélyült gondolkodást. Tehát a küllije mind funkcionálisan, mind pedig eszméjében több, mint szakrális épületegyüttes: a közélet, a szociális gondoskodás és a hatalmi reprezentáció sajátos együttese. Formai szempontból pedig megállapítható, hogy a küllijeket alkotó egyes épületek, valamint a küllije egésze is külső térre szervezett, azt keretező egységekből épül fel, tehát mind az egyes épületeknél, mind pedig az épületegyüttesnél a külső és a belső tér egyaránt fontos.

Az imahely, vagyis mecset, vagy dzsámi mellett hogy szakrális központ, funkciója összetett: szakrális, közéleti szerepén kívül az uralkodói hatalom legitímálója és propagandájának eszköze. Mindezek mellett az imahely terében megpihenő, udvarán beszélgető emberekkel találkozhatunk, gyakori, hogy az ott megforduló hivatalnokok jogi tanácsokat osztanak, a nagy tekintélyű hodzsák korán recitálására tanítják a fiatalokat.

Az épületegyüttes egy része a szinte önműködő gazdasági egység bevételeit hivatott szolgálni, ezt a csoportot sok esetben fürdők, üzlethelységek, karavánszerájok alkották. Emellett sok esetben malmok, és termőföld alkotta az épületegyüttes gazdasági alapját. Az épületegyüttes másik része a szociális és vallási funkció ellátására volt hivatott, idetartoztak az imahelyek, sírhelyek, nyilvános konyhák (imaret), iskolák, kutak és kútházak.

A vakufok rendszerében nem csupán az új épületek emelése, hanem annak fenntartása, és szükség szerint kisebb javítási és nagyobb helyreállítási munkák is benne foglaltattak. A vakufok sok esetben saját építésszel rendelkeztek, akiknek célja az épületek karbantartása.

Mindezen intézményrendszer az Oszmán Birodalom mintegy hat évszázados fennállása során fennmaradt, egyúttal a köztársaság kikiáltásával minisztériumi rendszerbe való illesztésével a szekuláris államszervezet részeként intézményi folytonosságot biztosított a 19-20. század fordulójában kialakuló célzott és szervezett műemlékvédelem kezdetéhez.

A SZERVEZETT MŰEMLÉKVÉDELEM KEZDETEI – OSMÁN HAMDİ BEJ

A 19.-20. század fordulóján a világkiállítások, illetve a művészettörténet paradigmaalkotó személyiségei, Winckelmann, Riegl vagy épp Strzygowski nyomán az oszmán fennhatóság alatt álló kelet művészete iránt fokozódó érdeklődés mutatkozott. Mindezen érdeklődés táptalajává vált az európai romantikus orientalizmusnak. A Napóleoni-korszaktól kezdődő folyamatos keleti hadjáratok során Európába áramló keleti termékek okozta kíváncsiság – mely az enerválódó Oszmán Birodalom által uralt területen egyre inkább befolyást szerző brit, francia és német katonai és kereskedelmi kapcsolatok (lásd. Berlin-Bagdad vasútvonal építése) következtében tömegesen nyugatra kerül keleti tárgyak nyugatra kerülésében tetőzött és okozta a századfordulóra kialakult keleti divatot.

Ez a „kelet-kép”, az orientalizmus¹⁴ nem abszolút értékű, hanem sajátosan nyugati alkotás¹⁵ – vagyis, ahogy a nyugat látja, illetve elképzeli a valóságban heterogén, és épp ezért egy fogalommal leírhatatlan „keletet”¹⁶ a kategorizálást zászlajára tűző pozitivisták időszejek.

14 Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Európa Kiadó, Budapest 2000. 11-12., 15.

15 Tehát paradox módon ez a fajta szembeállítás szintén „nyugati” találmány - mint ahogy a „kelet” fogalma és az annak ellentétéként feltételezett „nyugat” is, és egy adott korszak – a kategorizáló 19. század történetírásának terméke.

16 Érdekes jelenség, hogy a késő-oszmán birodalomra is jellemző volt az „orientalizáció”. Habár az Oszmán Birodalom életében egészen kezdeti korszakától kezdve jelen van a „Nyugat”, hiszen maga a birodalom az egykori hellén és bizánci kultúra territóriumán született. Folyamatosan megfordultak itt velencei és genovai kereskedők. A Konstantinápolyt elfoglaló II. Mehmed (1432-1481) szultán udvarában festett Gentile Bellini, a többek közt latinul is beszélő uralkodó Leonardo Da Vincit is megbízta egy, az Aranyszarv-öböl fölé magasodó híd megalkotásával. Mindez nem változott a késő-oszmán birodalom esetében sem. Az utolsó szultánok reprezentációs igénye számos, nyugat felől érkező hatást alkalmazott a birodalomban, így a fotográfiát, vagy épp a nyugati építészeti divatot. Adülmedzsid (1823-1862) szultán bízta meg az örmény Balyan családot roppant méretű új palotájá, a Dolmabahce Szeráj építésével, mely a korszak historista európai divatját követte – hatalmas vagyonokat felemészítve a Boszporusz egyik feltöltött partszakaszán. Így tehát a 19. század oszmán elitje a nyugati historizmus építészeti divatját igyekezett követni. 1876-ban lépett trónra II. Abdülhamid (1842-1918) szultán, aki sokak szerint az egyik utolsó teljhatalmú padisah volt – utódai már az első világháborút megelőző és alatti zűrzavaros időszejek alatt többnyire az események bábjaként igyekeztek túlélni. II. Abdülhamid számos ellentmondásos tette ellenére nagyszabású infrastrukturális fejlesztésbe kezdett – megálmodott egy alagutat, mely a Boszporusz vizében futva összekötné Európát Ázsiával (a projekt az elmúlt években öltött testet az első interkontinentális metróvonal képében), távíróhálózatot hozott létre Köstence (Constanța) és Konstantinápoly közt, illetve a Közel-Kelet felé futó vasútvonal megalkotását is támogatta. Habár kései uralkodásának időszeje, és a korábbi, alkotmányos irányba forduló folyamatokat meggátáló tevékenysége számos esetben vita tárgyát képezte, ezen nagyívű infrastrukturális fejlesztések során célja a birodalom megkopott nagyságának felélesztése. Mindezt építészeti megrendelésében is igyekezett kifejezni, így az általa választott, jobban védhető, szinte „erődítményszerű” Csillag-palota, vagyis Yıldız Szerájon végzett építkezéseivel szintén „orientalista” és „nemzeti” jegyeket igyekezett elvonultatni. Ehhez érdekes módon olyan terület építészeti formajegyeit használta fel, mely sosem volt az Oszmán Birodalom része – méghozzá a dél-ibériai Alhambrát. Az épület ugyanis az oszmánoktól független ibériai muszlim, alapvetően berber és arab kultúrájú emírség építménye, mely a birodalomalapító I. Oszmán születése előtt kezdtek el építeni a terület uralkodói – II. Abdülhamid számára mégis fontos előkép volt ez a paradox módon túlik nyugatra, távol található „keleti birodalom” formakincse, mely a saját nemzeti nagyságot volt hivatott kifejezni.

A fenti időszakban tehát számos közel-keleti egyetemes építészeti emlék került Nyugat-Európába – kezdetben ellenőrizetlenül és az oszmán vezetés részéről sok esetben érdektelenül.

Az oszmán-török művészet célzott, intézményesített, és törvénnyel szabályozott kutatása és védelme a 19. században kezdődött. A padisah 1869. február 13-án adta ki az úgynevezett Asar-ı Atika Nizamnamesi-t (Régi Alkotások Szabályzata) a neves jogász, egyben művész Oszmán Hamdi Bej¹⁷ koncepciója alapján, mely első alkalommal köti engedélyhez a birodalom területén dolgozó régészek munkáját, egyúttal tiltja az előkerült értékek külföldre szállítását.¹⁸

Még egy érdekesség megfigyelhető a kelet „orientalizálásában”, nemzeti építészetének keresésében – II. Abdülhamid korabeli építészeti nem csupán formakincseiben, hanem jóval inkább térstruktúrájában idézte a „keletet” és alkotott „nemzetit”. Az ázsiai, ezáltal alapvetően az iszlám által meghódított építészetre jellemző volt a kisebb épületegységek csoportos használata, kertépítészeti elemekkel való összekötése, sok esetben zárt fallal körülvéve. Mindez a Távol-Kelet építészeti kultúrájában éppúgy megtalálható (lásd pekingi Tiltott Város), mint Belső-Ázsia, vagy Közel-Kelet épületeiben. Maga a klasszikus, évszázadokon át használt konstantinápolyi szultáni palota, a Topkapi Szeráj is több kisebb épület együttese, mely kertekre, udvarokra hierarchikusan osztott egységekből épül fel. Azonban a későoszmán uralkodók az európai mintát átveve egy nagy épülettömbbe igyekeztek sűríteni rezidenciájukat – a Dolmabahce Szeráj is így működik. II. Abdülhamid azonban visszatért a korábbi pavilonos elrendezéshez, mely ún. „köskök” (*kioszkok*) együttesét eredményezte. Az épületegyüttes egyik leghíresebb tere a Sale Kösk, melyben II. Vilmos német császár is megszállt. Így tehát míg hazánk romantikus építészete sok esetben az orientalizmus és a nemzeti gondolatok mentén keleti formakincsek használatát alkalmazta – Semper hasonlatát véve mintegy függőként, addig az ún. „kelet” ugyanebben az időszakban, az uralkodói hatalmi reprezentáció egyik eszközeként szintén ezen gondolatok mentén vezérelve, de sok esetben távoli, „nyugati” orientalizmushoz nyúlt a formakincs tekintetében. Azonban nem csak formakincseiben *orientalizált* és igyekezett nemzetit létrehozni, hanem téri világában is.

17 Oszmán Hamdi Bej (1842-1910) a későoszmán birodalom polihisztorja, jogász, festő, régész – gondolkodó. Számos tekintetben pionírnak számított, életét az oszmán-török kultúra szolgálatába állítva több szempontból. Édesapja görög származású nagyvezíri rangban szolgáló államférfi volt. Tanulmányait mind Konstantinápolyban, mind pedig Párizsban végezte, ahol francia romantikus-orientalista művészek (Jean-Léon Gérôme, Gustave Boulanger) munkáival került kapcsolatba. Mind jogászként, mind pedig múzeumlapítóként eltökélt szándéka volt az oszmán épített és tárgyi örökség védelmének, bemutatásának. Régészként a Nemrut-hegyen végzett kutatást, publikált, illetve 1891-től alapítója volt a konstantinápolyi Régészeti Múzeumnak. Fontosnak tartotta a különböző művészeti és mérnöki ágak oktatását – a konstantinápolyi Szépművészeti Akadémia (Sanayi-i Nefise Mektebi) alapítójaként. Művészként egyik legismertebb festménye a Teknősoktató (1906).

18 Ahunbay, Zeynep: *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon. [Történeti környezet védelme és restaurálás.]* Yem, Isztambul 2014. 196.; Umar, Bilge: *Eski Eserler Hukuku. [Régi Művek Jogszabályozása.]* Ege Egyetem Jogi Kara, Izmir, 1981. 56.

Azzal a céllal tette mindezt, hogy megkülönböztesse az oszmán-török művészeti örökséget a perzsa és iszlám művészet halmazából, egyúttal védje az értéket képviselő elemeket elsősorban a korra jellemző külföldre szállítástól. 1881-ben szintén Oszmán Hamdi Bej közreműködésével nyílik meg, egyúttal ő vezette a konstantinápolyi Régészeti Múzeumot, két évre rá pedig a Szépművészeti Akadémiát (Sanayi-i Nefise Mektebi – Szanaji Nefise Mektebi).¹⁹ Mindezen gesztus az oszmán-török építészeti képzés fontos újító lépése volt, egyszersmind a klasszikus oszmán építész-szerveződés vége.²⁰

19 Különbféle művészeti ágakat egyesítő Szépművészeti Egyetem 1883-ban kezdte meg működését a Boszporusz európai partjainál. Az intézményben nem csupán építész, de különböző művészeti ágak restaurálása, illetve régészet is része az oktatási programnak. Neve számos alkalommal változott, 1928-tól, Atatürk nyelvreformáló politikájának megfelelően a korábbi arab és perzsa elemekben bővelkedő oszmánli nyelvű intézménynév „törökösítve” lett Güzel Sanatlar Akademisi-re (Güzel Sanatlar Akademisi – Szépművészetek Akadémiája). Később Szinán mester nevét felvéve Mimar Sinan Üniversitesi (Mimar Sinan Egyetem), és Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem) lett – jelenleg is ezen néven üzemel, és a törökországi építészeti képzés legjelentősebb intézményei közt főként az építészeti művészi ágának képzését helyezi előtérbe. Az egyetem szellemiségének mindig is fontos szempontja volt az európai kapcsolatok képviselése. Számos, főként német és osztrák területről érkező oktatója volt – mely folyamat a II. világháború során semlegességi politikára törekvő Törökországban menedéket lelő német építészek iskolateremtő munkásságán is megnyilvánult, így a nyugati tudást az anatóliai vernakuláris építészeti tudással ötvöző második nemzeti építészeti mozgalom generációjának kinevelésében kulcsszerepet játszott. Tanított itt többek közt Hans Poelzig (1869-1936), Ernst Egli (1893-1974 és Bruno Taut (1886-1938). Számunkra érdekes, hogy 1937-től kezdve a magyar származású Franz Hillinger is az intézményben tanított. Hillinger Nagyváradon született, melyet az iskola által kiadott archív iratok gyűjteményében szereplő, 1937. november 17-én kelt, 15975. sorszámú török nyelvű, magyar nyelvre is lefordított szerződés is rögzít – hibásan, ugyanis az írásban „Nagynavad” szerepel. (Ld. Ataman, Demir: *Arşivdeki belgeler ışığında Güzel Sanatlar Akademisi'nde yabancı hocalar. [A Szépművészeti Akadémia külföldi oktatói az archív iratok fényében.]* Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem, Isztambul 2008. 291.) Budapesti tanulmányait követően 1919-22 közt a berlini bécsi Technische Hochschule tanulójaként Bruno Taut tanítványává és munkatársává válva követte őt Törökországba, ahol a Bauhaus-szellemiség oktatásában fontos szerepet játszott. 20 Korábban ugyanis az államszervezetet működtető, palotaélet is alkotó aszkeri rétegből kerültek ki az építészek – sok esetben devsrime, vagyis gyermekkoruk során a birodalom központjába kerülő janicsárok közül, így természetes, hogy mind hadászati, mind birodalmi-adminisztratív képzést és feladatot is elláttak. A birodalmi központban, a Topkapi Szerájban számos iparművészeti műhely működött, melyek egy része volt az építészek műhelye. Az bizonyos, hogy a birodalmi építészek foglalkoztatásának és képzésének szervezete II. Bajezid (1447-1512) idejében már működött, és mintegy 350 éven keresztül lényegében változatlanul fennmaradt. A szervezet neve Hassa Mimarlar Ocağı (Hassza Mimarlar Odzsagi, vagyis Uralkodói Építészek Háza), központja

A köztársaság kikiáltásával az általa megkezdett szisztematikus munka szélesebb támogatást kapott. A fiatal köztársaság szekularizációs folyamatának köszönhetően sorra nyíltak a múzeumok – (*Topkapı Sarayı – bezár 1924-ben, múzeumként újra nyílik 1933-ban, Aya Sofia – bezár 1926-ban, újra nyílik múzeumként 1935-ben, Ankara Etnográfiai Múzeum és a konyai Mevlana Múzeum 1927-ben*), mindezek közül a legjelentősebb azonban a dzsámiként működő Aja Szófia múzeummá nyilvánítása (illetve mai napig múzeumként funkcionálása) – mely ilyenformán egyedülálló az Oszmán Birodalom, valamint a Török Köztársaság esetében.²¹

pedig a palota első udvara, illetve Konstantinápoly Vefa városrésze volt. A birodalmi építkezés két kulcsszereplője a birodalmi főépítész, a nagyjából 44 fős csoportjával, illetve a Şehremini, aki főként a költségvetés szervezésében játszott kulcsszerepet. A főépítész mellett, hogy az épületek koncepcióját, sok esetben a kidolgozás módszerét irányította, a jövő generáció oktatásában is részt vett – így tett Szinán mester is. A rögzült építési hagyományok okán, az egyes épületszerkezeti elemek kivitelezésére szakosodott mesterek irányítása számított tulajdonképp az építész egyik fő feladatának. Mindez egyébként a jelenlegi törökországi örökségvédelem módszertana szempontjából is fontos, ugyanis sok esetben a történeti ipari hagyományokat űző mesterek végzik egy-egy épület helyreállítási munkáinak részeit, így az anyagi hitelesség sok esetben nem valósul meg, azonban a történeti kivitelezési módszer élő hagyományai miatt a szellemi ételemben vett hitelesség tetten érhető. (Ld. Madran, Emre: *Osmanlı İmparatorluğunda Onarım Esnafı*. (16.-18. Yüzyıllar). [Helyreállítási szerveződés az Oszmán Birodalomban. (16-18. évszázadok)]. In: Akin, Nur – Batur, Afife – Batur, Selçuk (eds.): *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı „Uluslarüstü Bir Miras”* [Az oszmán építészet 7 évszázada. „Nemzetek fölötti örökség”.] Yapı, Isztambul, 1999. 327.)

A képzés fent leírt formája a 18. század végéig fennmaradt, az 1795-ben alapított Mühendishane-i Berii Hümayun, a birodalmi mérnöki ház, illetve az 1831-ben, lényegében Konstantinápoly városigazgatási feladatait ellátó Şehremini és az Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, a birodalmi épületek igazgatósága megosztva vette át. Ezen rendszerbe illeszkedően alapult 1831-ben a Szépművészeti Akadémia.

²¹ Musztafa Kemál pasa (1881-1938), a gallipoli csata köztiszteletben álló hadvezére, aki a szultáni parancs ellenére, a közép-anatóliai Szivaszból és Angorából kiindulva, a világháborúban győztes hatalmakat folyamatosan kiszorítva az országhatárt a mai Törökország határaihoz igazította. Egyidejűleg hatékony közigazgatást épített ki ankarai központtal, élén a Nagy Török Nemzetgyűléssel. Így kerülhetett sor az 1923-as lausanne-i béke keretében a sévres-i béke felülvizsgálatára, majd a kalifátus és padisahi rendszer megszüntetésével és az Oszmán Ház trónfosztásával a Török Köztársaság kikiáltására. Ekkor kezdődött Musztafa Kemál paternalista rezsimjének, a modern török ideológia megteremtésének időszaka. Számos reformot vezetett be Kemál: az anyakönyvezés pontosítását, a vezetéknév felvételét (ő maga: Atatürk, vagyis a Törökök Őse, Atyja nevet vette fel), az oszmánli nyelv reformálását, mely főként az arab és perzsa jövevényszavaktól való megtisztítást jelentette, az arab helyett a nyelvhez jobban illeszkedő és könnyen tanulható latin betűs írás bevezetését (prof. Németh Gyula ajánlása alapján), de az öltözködés, üdvözlés, mindennapi szokások, időszámítás terén

Az újonnan alapított egyetemek rendre foglalkoznak művészettörténettel, építésztörténettel (*töb-bek közt az Isztambuli Egyetem Művészettörténeti Tanszéke, 1933, Ankarai Egyetem Történeti Tanszéke, 1954*).²² Az 1932-ben alapított népházak (*Halkevleri*)²³

is rengeteg újítást hozott. Mindezek célja a nyugati értelemben vett versenyképes, önmagáért felelős török egyéniség támogatása volt. A himnusz, a zászló, az államforma, a gyermekek és fiatalok ünnepe és maga az ország elnevezése, vagyis Türkiye Cumhuriyeti (Türkiye Dzsümhurijeti, Török Köztársaság) bevezetése pedig a török nemzetudatnak adott erős alapot.

²² A Török Köztársaság építészeti oktatásának modernizálása a huszadik század első negyedében, Nyugat-Európából érkező építészek meghívásával, és az általuk végzett oktatói munkával kezdődött. A külföldi professzorok részvétele építészeti oktatásban az Oszmán Hamdi által alapított egyetemen oktató professzorok, úgy mint Alexandre Vallaury, Ernst Egli, Hans Poelzig, Bruno Taut, Henri Prost, mind saját építész praxisukban tervezett épületeivel, mind pedig a fiatal Török Köztársaság török építészeinek új generációjának nevelésében, a Kora-Köztársaság kori építészet fejlődésében fontos szerepet játszottak. Így a Kora-Köztársaság kori török építészet második nemzeti építészeti mozgalmanak (általában 1939-1950 közti időszakot számítjuk a mozgalom működésének) építészei, úgy mint Seyfi Arkan, Sedat Hakkı Eldem, Emin Onat, Sevki Balmumcu pályafutásának alakítását megalapozták. Ezen építészek mindegyike nagy hangsúlyt fektetett a történeti épületek tanulmányozására és a történeti építészeti örökség védelmére. Bővebben lásd: Ataman, Demir: *Arşivdeki belgeler ışığında Güzel Sanatlar Akademisi'nde yabanci hocalar*. [A Szépművészeti Akadémia külföldi oktatói az archív iratok fényében.] Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem, Isztambul 2008.; Bozdoğan, Sibel: *Modernism and Nation Building. Turkish Architecture Culture in the Early Republic*. The University of Washington Press, Washington 2001.; Aslanoğlu, İnci: *Erken Cumhuriyet dönemi mimarlığı. 1923-1938*. [A kora köztársaság-kori építészet. 1923-1938.] Bilge, Ankara 2010.

²³ 1923. október 29-én az Ankarában ülésező Nagy Nemzetgyűlés (Büyük Millet Meclisi) kikiáltotta a Török Köztársaságot, mellyel hivatalosan is megszűnt egy mintegy hatszáz évig fennálló, expanzív ideológiát követő muszlim világbirodalom, és átadta a helyét egy szekuláris, parlamentáris alapokon nyugvó, alapvetően semlegességre törekvő köztársaságnak. Az oszmán uralkodóház leváltását és a köztársaság kikiáltásának hátterét katonai és politikai téren megszervező és véghezvivő Musztafa Kemál Atatürk és az által vezetett kormány az élet minden területére kiterjedő nemzetépítő politikát hajtott végre. Célja a nemzetiségében, nyelvében, műveltségében heterogén oszmán társadalomból az egységes, török nemzet felépítése volt. Az ataturki nemzetépítési stratégia részeként a török kormány létrehozta a népház, törökül halkevi intézményét. A népházak az oszmánból törökké válás átmeneti korszakának egyik legjellemzőbb építészeti lenyomata. Egyrészt az 1932-51 közt, a kora-köztársaság korszak utolsó évtizedeiben majd minden török településen létesült népház: a falvaktól egészen a nagyvárosokig, így az intézményhálózaton keresztül a társadalom széles spektrumával tudott a kormány közvetlenül kommunikálni. Másrészt a népházak tervezésében a kora-köztársasági kor neves építészei vettek részt, ötvözve az Európából hozott kortárs tér és tömegalkotási módszereket, technikai újításokat a klasszikus oszmán és anatóliai tudással. Musztafa Kemál Atatürk az 1923-as köztársaság kikiáltásától kezdve, 1938-as haláláig tartó, tizenöt éves elnöksége alatt hosszú évtizedekre megalapozta és kijelölte a Török Köztársaság követendő útját. Az új köztársaság nemcsak

rendszeres előadásokat és művészettörténeti képzéseket tartanak, megnyílnak az első török művészet-történeti témájú kiállítások („*A török művészet ötven éve*”, *Dolmabahçe Palota, 1937*), megjelennek az első publikált folyóiratok (*Güzel Sanatlar 1940-44*).²⁴ Ezekre a termékeny évtizedekre kerül rá mintegy koronaként az első Török Művészettörténet Nemzetközi Konferenciája, melyet Ankarában rendeztek meg 1959-ben.²⁵

vezetői szinten, vagy államformájában, hanem a mindennapi élet legapróbb részleteiben gyökeresen megváltozott. Az oszmán uralkodóház trónfosztásával, az utolsó padişah, VI. Mehmed Vahdettin Szultán lemondásával nem csupán a parlamentális alapokon nyugvó köztársaság kikiáltása történt meg. Kezdetét vette egy nagyszabású reformfolyamat, mely a korábbi, heterogén oszmán társadalom helyett egy világi, nemzetében egységes Török Köztársaság létrehozását tűzte ki feladatul. A nemzetalkotó törekvések mellett azonban sokkal fontosabb, hogy a korábbi szigorú tagozódás helyett a cél társadalmi egyenlőség, ennek eszköze pedig az oktatás és népnevelés, melynek következtében a társadalom minden tagja felveheti a versenyt nyugati társaival. Az élet minden területére kiterjedő, pár év alatt végbement reformok következtében az állam a régi, felsőbb körökben elérhető privilégiumok, úgy mint írás, olvasás, ezáltal művelődés kiváltságát ezúttal minden török ember számára elérhetővé kívánta tenni. E célból 1932. február 19-én a kormányzó párt 14 nagyvárosban (Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya, Samsun) nyitott népházat, mellyel a török népesség számára karnyújtásnyira jelentek meg az új köztársaság szellemiségét hirdető, népoktató épületek. Érdekesség, hogy Törökországon kívül is nyílt török népház, meghozzá 1942. február 19-én Londonban, a török kultúra népszerűsítése, valamint a helyi török népesség szociális támogatása céljából. A népházak fénykora majdnem két évtizedes volt: politikai irányváltás következtében 1951. augusztus 8-án hivatalosan az összes bezárt. Ekkor számuk 478-ra és az 1 külföldre duzzadt. Habár politikai jelentőségük megszűnt, az intézmények ma újra nyitva állnak, de immár pártkötődéstől mentesen. Feladatuk is némileg lecsökkent: a Nemzeti Oktatási Minisztériumhoz tartozva, csupán kulturális funkciókat látnak el, hivatalos nevük pedig Népoktatási Központ és Esti Művészeti Iskola. Magyarországi kötődésüként meg kell említeni, hogy Bartók Béla anatóliai népzenei gyűjtőútján többek közt az adanai népház vendége is volt. Bővebben lásd: Yeşilkaya, Neşe Gurallar: *Halkevleri. İdeoloji ve Mimarlık [Népházak. Ideológia és építészet.]* İletişim Yayınları, İstambul 1999.

24 Renda, Günsel: „Opening Address: Education and Research in Turkish Art.” In: Dávid, Géza – Gerelyes, Ibolya (eds.): *Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009. 23-29.

25 A konferencia elnöke Suut Kemál Yetkin professzor volt, résztvevői pedig az iszlám művészet neves professzorai a világ minden tájáról, köztük Fehér Géza. Ezt követően minden negyedik évben rendeztek hasonló konferenciát, a helyszínnek pedig Európai és Közel-Keleti nagyvárosok. Kezdetben a beszámolók főként a szeldzsuk és oszmán-művészetre korlátozódtak, idővel viszont a Közel-Keleti és balkáni kultúrákkal való interakció is nagy hangsúlyt kapott. Ebből a szempontból volt jelentős az 1975-ös ötödik kongresszus, melynek Budapest adott helyszínt, illetve a szintén Budapesten tartott, korábban említett 2007. évi. Nemcsak azért, mert nagyszámú hódoltság-korabeli magyarországi oszmán emlék került ekkor a konferencia fókuszába, de Nyugat-Európával

Az Oszmán Hamdi Bej által szorgalmazott eredeti törvény számos módosítással ugyan, de 1950-es évekig fennállt. A kora-köztársaság időszakában pedig folyamatosan alakult a törvényt segítő intézményi háttér is, ugyanis a Nemzeti Oktatási Minisztérium (Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı) keretén belül létrejött a Műemlékek Felső Bizottsága (Anıtlar Yüksek Kurulu, Anıtlar Yüksek Kurulu). A korábbi törvény minden művészeti elemre érvényes volt, azonban 1973. évben megszületett a kifejezetten építészeti műemlékek szabályozására vonatkozó Eski Eserler Kanunu (Eszki Eserler Kánunu), amely kategorizálta az emlékeket régészeti lelőhelyre, történeti és természeti tájra és épületekre. Ennek értelmében az 1973-80 évek közt mintegy 100 települési szintű történeti táj (kentsel sit – kentszel szit), 417 terület (sit alanı – szit alanı), 3447 műemléki épület (anıt-sal yapı – anıt-sal yapı) és 6815 ún. civil építészeti példa (sivil mimarlık örneđi – sivil mimarlık örneđi) került regisztrálásra.²⁶ Mintegy 10 éves lemaradással ugyan, de nemzetközi szintű szabályozási modellt alkalmazott az 1983. évi 2863. számú törvény, mely az UNESCO irányelveivel összhangban a műemlék fogalom helyett a mozgatható/ movable / taşınır (tasinir) és a nem mozdítható / immovable / taşınmaz (tasinmaz) kulturális vagyon (kültür varlıkları – kültür varlıkları) kifejezéseket és kategóriákat használt.

1987. évi 3386., valamint a 2004. évi 5226. törvények szélesítették a védendő emlékek körét, egyúttal a Kulturális Minisztériumot jelölte a műemléki védettséget meghatározó hatóságként. Ekkor a védendő műemléki kategóriába beletartozott minden 19. század előtti emlék, illetve a 19. század során és azt követő emlékek közül néhány, mely a Kulturális Minisztérium által került meghatározásra. Egyúttal különlegesség, hogy a törvény külön kitér egy újabb kategóriára: ezek az ún. nemzeti emlékhelyek, melyek egy adott korszakkal, vagyis az első világháborút követő, a köztársaság megalapításával kapcsolatba hozható épületek halmazát jelenti, melybe beletartozik minden olyan épület, mely a Nemzeti Küzdelem (Milli Mücadele – Milli Müdzsádele) helyszíne volt, különös tekintettel Musztafa Kemál Atatürk által használt épületekre.

ellentétben, ahol az oszmán-török művészet kizárólag múzeumok vitrinjeire korlátozódnak, itt máig mindennapi, kézzel fogható hatása van az oszmán művészetnek – a konferencia egyik fő tanulsága is ez volt.

26 Ahunbay, 196.

Újítás tehát az egyértelmű korszakhatárolás, valamint egy konkrét, a nemzetpolitika számára fontos történelmi eseményhez való kapcsolat – azonban a 19. századot követő koramodern épületek saját építészeti értékük okán nem tartoztak védelem alá.²⁷ A törvény egyúttal szabályozta a vagyonkezelés, a működtetés és a kutatás kérdéskörét is. Érdekes módon mind a kezelési feladatok, mind pedig a hatósági feladatok megosztottak – és az egyes épületek funkcióival, történeti kialakulásával vannak összefüggésben. Így tehát a történeti paloták, melyek nagy része jellemzően Isztambul területén a késő-oszmán korban épült, a török parlament, vagyis a Nagy Nemzetgyűlés (Büyük Millet Meclisi – Büyük Millet Medzsliszi) alá tartozó Nemzeti Paloták Főosztálya (Milli Saraylar Daire Başkanlığı – Milli Sarajlar Daire Başkanlığı) alá, a katonai objektumok, így többek közt a szintén késő-oszmán isztambuli Selimiye Kaszárnya (Selimiye Kışlası – Szelimije Kışlaszu), a Kuleli Katonai Gimnázium (Kuleli Askerli Lisesi – Kuleli Aszkerli Liseszi) illetve a Gümüşsuyu Katonai Kórház (Gümüşsuyu Askerli Hastanesi – Gümüşszuju Aszkerli Hasztaneszi) a Nemzeti Védelmi Minisztérium (Milli Savunma Bakanlığı – Milli Szavunma Bakanlığı) alá tartozik. Az örökségvédelem központi koordinációja a Kulturális Minisztérium feladatköre lett. Erre a célra egy ankarai központi tanács – ún. felső tanács (Yüksek Kurul – Jükszek Kurul) került létrehozásra – térségi szinten pedig a körzeti tanácsok látják el ezen feladatokat (Bölge Kurulları). Háttérintézményként pedig Felmérési és Technikai Főigazgatóságok működnek (Rölöve ve Anıt Müdürlükleri), amelyek szintén minisztériumi megbízásból készítenek helyreállítási terveket. Ehhez kapcsolódik az 1984-ben létrehozott Restaurálás és Konzerválás Központi Laboratóriuma (Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı – Resztoraszjon ve Konzervaszjon Merkez Laboratuvarı), amely patinás helyen, az isztambuli Topkapi Palota szomszédságában működik, és főként történeti anyagtannal foglalkozik. Végezetül külön meg kell említeni a történeti környezet, a „történeti infrastruktúra” védelmét. Ezt helyi szinten, az adott önkormányzatok látják el és általánosságban az ingatlanokból érkező adó 10%-át hivatottak ezen célra fordítani. A történeti hidak részére azonban külön szervezet (Köprüler Daire Başkanlığı – Tarihi Köprüler Şube Müdürlüğü – Köprüler Daire Başkanlığı – Tarihi Köprüler Şube Müdürlüğü) hivatott a megfelelő védelmet biztosítani.²⁸

27 Ahunbay, 137.

28 Ahunbay, 140.

Azonban Törökország legnagyobb mennyiségű és értékű, a középkortól egészen a 19. századig működő valamennyi vallási, vagy ahhoz a korábbi, vakufokról szóló fejezetben leírt okokból köthető épületállomány korábban a Kulturális és Turisztikai Minisztérium (Kültür ve Turizm Bakanlığı), napjainkban a Török köztársaság Miniszterelnöksége (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı) – közvetlenül a miniszterelnök-helyettes felügyelete alá sorolt Kegyes Alapítványok Főigazgatóságához (Vakıflar Genel Müdürlüğü) tartozik.²⁹

A KEGYES ALAPÍTVÁNYOK (VAKUFOK) FŐIGAZGATÓSÁGA NAPJAINKBAN

Az intézmény a hatáskörébe tartozó műemlékek kezelését, kutatását és hatóságként védelmét is el látja – minden olyan épület esetében, mely egykoron vakuf, vagyis kegyes alapítványhoz köthető volt. Amennyiben a szervezet főbb egységeit vizsgáljuk, egyrészt központi feladatköröket láthatunk, másrészt területi főigazgatóságokat, mely minden nagyváros és agglomerációja esetében képvisellel rendelkezik, emellett tanácsadói testületként is funkcionál, egyúttal üzemeltetési feladatokat is ellát.

Jelenleg a kegyes alapítványok a 2002. január 1-jén hatályba lépett 4721. számú jogszabály értelmében működnek – érdekes módon a jogszabály kitar az új vakufok alapításának lehetőségeire is. A szervezet információi alapján mintegy 52000 objektum tartozik kezelésükbe, az általuk felújított objektumok száma eléri a 3500-at.

Így az épületek védelme, szakszerű fenntartása, kutatása³⁰ és kezelése napjainkban is folytonos. Az intézmény számos kutatót foglalkoztat, sorra ad ki

29 Musztafa Kemál Atatürk 1923 március 1-jén, a Török Nagy Nemzetgyűlés előtt elmondott beszéde értelmében az azt megelőző, vagyis az 1922. évben 126 dzsámi, 31 medresze, 22 kútház és 26 fürdő felújítását végezték. Mindez a köztársaság kikiáltását megelőző háborús és zűrzavaros időszak következtében, a frissen alapított kulturális minisztérium alá került vakufok esetében történt. Ez is jelzi az egyedülálló építészeti örökséget tömörítő szervezet szekuláris állam rendszerébe való betagozódásának folyamatát és fontosságát.

30 Az örökségvédelem-oktatás magas szintű – a legfontosabb egyetemeken esetében mesterképzés-szinten (jükszek lizsansz) különválnak az építészet, belsőépítészet, várostervezés és az örökségvédelem oktatása, így történeti épületekkel szinte kizárólag a tudománykörből mesterképzést végzők (yükszek mimar, resztoraszjon uzmani – mester építész, restaurálás szakembere) foglalkoznak. Az örökségvédelemmel kapcsolatos projektek dokumentálása is szigorúan szabályozott. Három fő munkarészből áll. Első a rölöve (alakhelyes felmérési rajz - a jelenlegi állapot dokumentálása), a második a resztitüszjon (restitüszyon – elvi

értékes tanulmányokat – és a törökországi műemlékvédelem egyik biztos alappillérenek tekinthető. A Kulturális és Turisztikai Minisztériumon keresztül a részére elkülönített költségvetés pedig biztosítja a mecsetek,³¹ dzsámik,³² medreszék,³³ záviyék, dervis-kolostorok, türbék,³⁴ hánok, bedesztánok,³⁵ és karavánszerájok, fürdők, kutak és ehhez tartozó épületek védelmét.

rekonstrukciós dokumentáció), a harmadik pedig a restoraszjon (restorasyon – kiviteli tervdokumentáció). Külön engedélyezési tervdokumentáció szintje nem létezik, ezen részletes információkat tartalmazó tervek 1:50, vagy még részletesebb léptékben készülnek, és tervtanácsi döntésre beadni szükségesek. Minden változtatás esetén az egész tervdokumentáció újra készül – és újbóli engedélyezni szükséges.

Azonban kétségtelen, hogy egyes tudásközpontok keretében – többek közt egyetemeken – magas szintű örökségvédelem-kutatás és gyakorlat figyelhető meg. Mindezt a kifinomult fogalomhasználat is jelöl, melyet a török nyelvben az alábbi fogalmakkal jelölt gyakorlati módszertan jellemez: koruma (conservation, preservation, protection), bakım (maintenance), Onarım (repair), Bütünleme (reintegration), Yenileme (renovation), iyileştirme (rehabilitation), restorasyon (Restoration), yeniden yapım (reconstruction), taşım (relocation), yeniden kullanım (reuse). Ld.: Zakar, Lory – Eyüpgiller, Kemal Kutgün: *Mimari Restorasyon. Koruma Teknik ve Yöntemleri. [Építészeti restaurálás. A védelem technikái és módszerei.]* Ömür, Isztambul 2015.

31 Az arab 'maszdzsíd', vagyis leborulás helye kifejezésből származó elnevezés. Alapvetően nem építészeti fogalom, sokkal inkább rendeltetésre utal. Ugyanis a muszlim ima bármilyen, vallási szempontból tiszta helyen elvégezhető Mekka, vagyis a *qibla* irány felé, így tágan értelmezve a vallásgyakorlat nincs épülethez kötve, *maszdzsíd* lehet egy, a *qibla* irányába tájolt, vallási szempontból megtisztított (*tahíra*) tér. Miután a közösségben elmondott ima nagyobb értékű, ezért a *maszdzsíd* kifejezés a közös imádkozás számára keretet adó épületek létrejöttével azok fogalmával társult.

32 Az arab gyülekezés kifejezésből ered – és egy település, vagy *mahalle* (településrész) fő imahelyét jelöli, ahol rendszerint a pénteki ima alkalmával nagyobb tömeg gyülekezik- egyúttal a *hutbe* is kimondásra kerül.

33 Felsőfokú iskola, mely a klasszikus iszlám tudományokat oktatja. Akárcsak a *maszdzsíd*, úgy a medresze sem építészeti teret, hanem az oktatás funkcióját magát jelöli, azonban – főként a klasszikus oszmán építészetben – megszokott térrendszerrel párosul – általában egy külső teret keretező, kupolákkal fedett kolonnád, valamint az ebből nyíló, szintúgy kupolákkal fedett cellák sorozata.

34 A türbe általában köztisztviselőben álló személy: uralkodó, az uralkodó családjába tartozó előkelő, magasrangú tisztviselő, vagy szent életű sírja fölé emelt centrális, poligonális alaprajzú, nyitott (baldachinterű), vagy zárt memoriális épület.

35 A bedesztán (bedesztan) rendszerint téglalap alaprajzú, középen bazilikálisan kiemelt, kupolával fedett, peremén üzletsorokkal rendelkező üzletház, neve a bezzazistan kifejezésből eredeztethető, mely a textilkereskedelemre utal. Alapvető térszervezése a bazilikális térforma. A bedesztánok általában a város központjában épültek, iparcikkek, fűszerek árusítóhelyeiként, valamint kezdetleges bankokként (pénzletét) szolgáltak. Egyik legszebb példája az edirnei, Mehmed cselebi korabeli Bedestan.

A rendszer alapvetően részletesen kidolgozott munkálatokat eredményez. Természetesen vita tárgyát képezheti a hitelesség kérdése, ugyanis sok esetben nem az anyagi, hanem a szellemi hitelesség számít fontosnak. Az oszmán emlékek esetében még a mai napig élnek olyan mesterek, akik az egykori szakmesterséget (kapukészítő asztalos, csúcspdíszítő ötvös) gyakorlatban űzik. Így egy-egy építészeti részlet esetében sokszor nem a megmaradt elem restaurátori helyreállítása és védelme, hanem annak hasonló, vagy analógiák alapján történő újragyártása is hitelesnek tekinthető – ez persze sok esetben visszatetszést keltő végeredményt szül, vagy értékek elvesztését eredményezheti. Ezt a folyamatot egyébként számos törökországi szakértő is kritikával illeti. Azonban a megfelelő ellenőrzés és józan, felkészült tervezői mérlegelés esetén dicséretes és hiteles végeredmény születhet.

Mindezek alapján elmondható, hogy a történeti vakufok az oszmán építészettörténet széles tárházát foglalják magukban – tulajdonképp a paloták, az infrastruktúrális építmények (utak, vízvezetékek, hidak), a lakóépületek és katonai létesítmények nagy része kivételével szinte minden történeti középület ezen egységbe tartozott. A köztársaság kikiáltásával pedig egységük nem változott, ugyanis a napjainkban is működő, minisztériumi felügyelet alatt álló Kegyes Alapítványok Igazgatóságához (Vakıflar Genel Müdürlüğü) tartoznak. Az igazgatóság pedig a történeti vakufok épületállománya mellett annak működtetését, fenntartását, karbantartását is végzi, egyúttal roppant tudásközpontként is működik a vakufok által felhalmozott archív anyagok kezelésével, az épületek kutatásával, a kutatások közzétételével, szakértők foglalkoztatásával. Mindezen intézményi folytonosság biztosítja Törökország sajátos és gazdag oszmán építészeti örökségének kezelését.

A tanulmány alapját a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem műemlékvédelmi szakmérnöki képzése keretében készült szakdolgozatom adta. A dolgozat elkészítésében nyújtott segítségét ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Dr. Rabb Péternek. A dolgozat értékelése során nyújtott értékes gondolataiért köszönettel tartozom Dr. Mezős Tamásnak.

BIBLIOGRÁFIA

- Ahunbay, Zeynep: *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon. [Történeti környezet védelme és restaurálás.]* Yem, Isztambul 2014.
- Aslanoğlu, İnci: *Erken Cumhuriyet dönemi mimarlığı. 1923-1938. [A kora köztársaság-kori építészet. 1923-1938.]* Bilge, Ankara 2010.
- Ataman, Demir: *Arşivdeki belgeler ışığında Güzel Sanatlar Akademisi'nde yabancı hocalar. [A Szépművészeti Akadémia külföldi oktatói az archív iratok fényében.]* Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem, Isztambul 2008.
- Bozdoğan, Sibel: *Modernism and Nation Building. Turkish Architecture Culture in the Early Republic.* The University of Washington Press, Washington 2001.
- Çalık-Ross, Ayşe: *Antik İzmit Nikomedia.* Delta, Isztambul 2007.
- Diker, Hasan Fırat: *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar. Doktora Tezi. [Az Aja Szófián végzett helyreállítások az iratok tükrében. Doktori disszertáció.]* Mimar Sinan Szépművészeti Egyetem, Isztambul 2010.
- Egli, Ernst: *Sinan. Osmanlı Altın Çağının Mimarı. [Szinán. Az oszmán aranykor építészé.]* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Fossati, Gaspard: *Aya Sofia Constantinople, As recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid. [Aja Szófia, Konstantinápoly, miként az az utóbbi időben restaurálásra került Őfelsége Abdülmedzsid Szuлтán rendelete által.]* P. & C. Colhaghi, London 1852.
- Günay, Reha: *Sinan. The Architect and his Works.* Yem, Isztambul 2016.
- Hajnóczy, Gyula: *Az építészet története - Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák. Ókor II. Klasszikus kultúrák.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991.
- Istvánfi Gyula: *Az építészet kezdetei.* TERC, Budapest 2010.
- Kuban, Doğan: *Ottoman Architecture.* Antique Collectors' Club, Woodbridge 2010.
- Madran, Emre: *Osmanlı İmparatorluğunda Onarım Esnafı. (16.-18. Yüzyillar). [Helyreállítási szerveződés az Oszmán Birodalomban. (16-18. évszázadok.)]* In: Akın, Nur – Batur, Afife – Batur, Selçuk (eds.): *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı „Uluslararası Bir Miras”.* [Az oszmán építészet 7 évszázada. „Nemzetek fölötti örökség”.] Yapı, Isztambul, 1999.
- Necipoğlu, Gülrü: *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire.* Princeton University Press, Princeton 2005.
- Rabb, Péter: “We are all servants here!” Mimar Sinan – architect of the Ottoman Empire. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol. 44. (2013) No.1. 17-37.
- Rabb, Péter – Kovács, Máté Gergő: Az elfeledett főváros. *Architectura Hungariae* Vol. 13. (2014) No. 1. 5-14.
- Renda, Günsel: „Opening Address: Education and Research in Turkish Art.” In: Dávid, Géza – Gerelyes, Ibolya (eds.): *Thirteenth International Congress of Turkish Art.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009. 23-29.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus.* Európa Kiadó, Budapest 2000.
- Szentkirályi, Zoltán: *Az építészet világtörténete.* TERC, Budapest 2004.
- Tekay, Defne: *Ayasofya Müzesi Hünkar Mahfili. [Az Aja Szófia múzeum uralkodói karzata.]* *Ayasofya Müzesi Yıllıkları* 13. Isztambul 2010. 377-392.
- Umar, Bilge: *Eski Eserler Hukuku [Régi Művek Jogszabályozása.]* Ege Egyetem Jogi Kara, Izmir 1981.
- Yeşilkaya, Neşe Gurallar: *Halkevleri. İdeoloji ve Mimarlık [Népházak, Ideológia és építészet.]* İletişim Yayınları, Isztambul 1999.
- Zakar, Lory – Eyüpgiller, Kemal Kutgün: *Mimari Restorasyon. Koruma Teknik ve Yöntemleri. [Építészeti restaurálás. A védelem technikái és módszerei.]* Ömür, Isztambul 2015.
- <<https://www.vgm.gov.tr/>> Utolsó meglekintés ideje: 2018. május 27.

ÁBRA FORRÁSA

- 01 Fossati, Gaspard: *Aya Sofia Constantinople, As recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid [Aja Szófia, Konstantinápoly, miként az az utóbbi időben restaurálásra került Őfelsége Abdülmedzsid Szultán rendelete által]*. P. & C. Colhaghi, London 1852. Az eredeti album az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtárában található.

KOVÁCS MÁTÉ GERGŐ

Okleveles építésmérnök, alapszakos bölcész, műemlékvédelmi szakmérnök. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Csonka Pál Doktori Iskola doktorjelöltje, kutatási területe az európai és oszmán-török építészet kapcsolata.

E-mail: kovacsmsg@eik.bme.hu

ORIGINS OF MONUMENT PROTECTION ON THE TERRITORY OF TURKEY

The beginnings of the institutionalised heritage preservation in Turkey is dated back to the first half of the 20th century, just to the late-Ottoman era and the early period of the republic proclaimed in 1923. However, the preservation of the built heritage on the land of the Ottomans has a tradition related to earlier ages, and the system of the institutions represent continuity to the traditional organisation of the buildings. The aim of present essay is to feature the history of the official monument preservation approaches in the age of the late-Ottoman Empire and the early years of the Republic of Turkey. Nevertheless, to analyse the place of the waqfs' (charitable foundations') historic organisation in the system of the monument preservation of the aforementioned ages and in present years.

Keywords: monument preservation · Turkey · Ottoman Empire · külliye · waqf